

1.6. Dialektologia a inne dyscypliny badawcze

Autor: Halina Karaś

Dialektologię łączą mniej lub bardziej ściśle związki z różnymi dyscyplinami naukowymi, zarówno z dziedzinami lingwistycznymi (np. historia języka, językoznawstwo ogólne), jak i naukami społecznymi, historycznymi, geograficznymi. Dialektologia wraz z całym językoznawstwem korzysta z teorii i metod badawczych części tych nauk (np. socjologia, psychologia, historia, statystyka), jak również niezależnie od językoznawstwa nawiązuje sobie tylko właściwe relacje z wymienionymi naukami, jak i innymi (np. etnografia, geografia, historia kultury). Najdawniejsze związki łączą ją z etnografią i folklorystyką, gdyż w XIX wieku dialektologia stanowiła jeden z działów wiedzy o kulturze ludowej, rozwijając się w ścisłym związku z tymi badaniami. Etnografia (grec. *ethnos* "lud, naród, warstwa społeczna" + grec. *graphein* "piszę") to dziś nauka z pogranicza dyscyplin naukowych przyrodniczych i społecznych, zajmująca się m.in. badaniem kultury ludowej i procesów jej zanikania, współczesnymi przeobrażeniami kultury wsi i tworzenia się nowej kultury na podłożu narodowym i zawodowym. Znajomość przynajmniej podstaw etnografii jest dialektologowi bardzo potrzebna, gdyż styka się on w badaniach z kulturą ludową, która odzwierciedla się w gwarach. Dotarcie do tej nazwy, wyrazu gwarowego, i dokładne określenie jego znaczenia jest możliwe tylko przy znajomości realiów, np. narzędzi rolniczych, wierzeń itp. Szczególnie wiedza etnograficzna, o realiach wiejskich, jest potrzebna w badaniach nad nazwami zawodów specjalnych, czyli nad terminologią gwarową dotyczącą hodowli, pasterstwa, rybołówstwa, garncarstwa, tkactwa itp. Dominujący w momencie kształtowania się dialektologii w językoznawstwie historyczno-porównawczy kierunek badań spowodował również jej historyczne ukierunkowanie. Dlatego też do dziś podkreśla się jej przydatność dla historii języka, historii literatury czy historii w ogóle. Związki dialektologii z historią są dawne i wyraziste, zwłaszcza z historią kultury materialnej i duchowej, z historią osadnictwa i administracji, z dziejami religii. Historia osadnictwa jest niezwykle istotna przy określaniu granic gwarowych i pomocna w interpretacji zjawisk charakteryzujących określone zespoły gwarowe. Wiedza np. o osadnictwie z Mazowsza w widłach Wisły i Sanu, a więc w centrum Małopolski, pozwala wyjaśnić pochodzenie cech charakteryzujących gwary lasowską i odróżniających ją od sąsiednich gwar małopolskich. Dialektologia dostarcza wartościowych danych gramatyce historycznej i historii języka, gdyż zjawiska gwarowe mogą ilustrować np. dawną wymowę (samogłosek ścieśnionych czy r frykatywnego) lub też pewne procesy rozwojowe. Z kolei wiedza historycznojęzykowa pomaga w analizie zjawisk gwarowych, które mają charakter archaiczny. Od początku dialektologia była traktowana jako dziedzina, która może dostarczyć historii języka wielu wartościowych danych. Ta jej dodatkowa – służebna rola wobec językoznawstwa historycznego była dobrze widoczna szczególnie w dydaktyce. Do dziś ten jej aspekt jest dostrzegany. Wyraziste związki łączą dialektologię z geografią, przede wszystkim z topografią i kartografią. Więzy z kartografią zaowocowały zwłaszcza rozwojem geografii lingwistycznej. Dzięki przejętym od kartografii technikom graficznym powstały "nowe sposoby inwentaryzowania, rejestrowania, przedstawiania i interpretacji danych językowych". Zróżnicowanie później metod badawczych dialektologii i poszerzenie przedmiotu badań pozwala spożytkować jej doświadczenia w takich dyscyplinach, jak: nauka o współczesnym języku polskim, kultura języka, stylistyka, onomastyka, socjolingwistyka, językoznawstwo ogólne. Wiąże się to również ze zmianami, którym podlegają współcześnie dialekty i gwary polskie oraz rozwojem metodologii badań lingwistycznych. Istotne więzy, zwłaszcza w ostatnich latach, łączą dialektologię z socjologią. Wiąże się to z dostrzeżeniem potrzeby badania języka w jego aspekcie komunikacyjnym, a nie tylko koncentrowaniem się na zagadnieniach ściśle systemowych, a więc z nowymi teoriami w językoznawstwie. Zwrócenie uwagi na czynniki socjalne w użyciu i rozwoju języka zaowocowało powstaniem socjolingwistyki (socjo + łac. *socius* "wspólny" + lingwistyka), która bada rolę języka w społeczeństwie, ujmując język jako wyraz świadomości społecznej, przedstawia związki między faktami językowymi a zjawiskami społecznymi, zwłaszcza zaś określa relacje między zmianami językowymi a zmianami społecznymi, między wariantami (odmianami) języka a grupami społecznymi. Dialektologia i socjolingwistyka nie są jednak dziedzinami tożsamymi, choć bliski jest ich przedmiot badań – odmiany języka etnicznego; język zróżnicowany geograficznie i społecznie (dla dialektologii zainteresowania stratyfikacją terytorialną są pierwszoplanowe, a społeczną – poboczne, dla socjolingwistyki – odwrotnie). Różnica zatem między dialektologią a socjolingwistyką sprowadza się do tego, iż badania nad językiem w obu dziedzinach obejmują inne kategorie zjawisk: pierwsza zajmuje się odmianami terytorialnymi, czyli dialektami i gwarami (ale może też uwzględniać czynniki socjalne); druga – odmianami społecznymi, czyli socjolektami, żargonami, językami zawodowymi, itp.

Dialektologia a inne dyscypliny badawcze. Dialektologię łączą mniej lub bardziej ściśle związki z różnymi dyscyplinami naukowymi, zarówno z dziedzinami lingwistycznymi (np. historia języka, językoznawstwo ogólne), jak i naukami społecznymi, historycznymi, geograficznymi. Kwiryna Handke, rozpatrując relacje między dialektologią i innymi naukami, stwierdza, iż na ich tle wyraźniej rysuje się bogactwo treści samej dialektologii, a zarazem uzewnętrznia się jej autonomia i odrębność [1986, 42]. Dialektologia wchodzi w

związek wraz z całym językoznawstwem z określonymi naukami (np. socjologia, psychologia, historia, statystyka), korzystając z teorii i metod badawczych tych dyscyplin, jak również niezależnie od językoznawstwa nawiązuje sobie tylko właściwe relacje z wymienionymi naukami, jak i innymi (np. etnografia, geografia, historia kultury) [jw.]. Najdawniejsze związki łączą ją z etnografią i folklorystyką, gdyż w XIX wieku dialektologia stanowiła jeden z działów wiedzy o kulturze ludowej, rozwijając się w ścisłym związku z tymi badaniami (zob. więcej: 5.1. Dialektologia a etnografia i folklorystyka). Dominujący wtedy w językoznawstwie historyczno-porównawczy kierunek badań spowodował również historyczne ukierunkowanie dialektologii. Dlatego też do dziś podkreśla się jej przydatność dla etnografii, folklorystyki, historii języka, historii literatury czy historii w ogóle. Zróżnicowanie później metod badawczych dialektologii i poszerzenie przedmiotu badań pozwala spożytkować jej doświadczenia w takich dyscyplinach, jak: nauka o współczesnym języku polskim, kultura języka, stylistyka, onomastyka, socjolingwistyka, językoznawstwo ogólne. Wiąże się to również ze zmianami, którym podlegają współcześnie dialekty i gwary polskie oraz z rozwojem metodologii badań lingwistycznych. Jak podkreśla Kwiryna Handke: „Typy relacji, w jakie wchodzi dialektologia, są rozmaite. Najbardziej podstawowy to biorca – dawca, przy czym bywają relacje jedno- lub dwustronne, gdy dialektologia występuje bądź w roli biorcy, bądź w roli dawcy, bądź w obu rolach równocześnie. Stosunki interdyscyplinarne opierają się na podobieństwie, tożsamości lub zazębieniu się zakresów i zadań badawczych oraz przedmiotu badań albo metod badawczych i interpretacyjnych przy mniej lub bardziej ścisłej współpracy, przybierającej formy współpracy czynnej lub biernej, zorganizowanej lub niezorganizowanej; mogą ograniczać się jedynie do wymiany materiału, danych naukowych czy wyników badań. (...) Cechą charakterystyczną dialektologii jest korzystanie z dorobku innych nauk, ponieważ jest ona tym kierunkiem lingwistyki, który musi uwzględniać nie tylko czynniki wewnętrznojęzykowe, ale w dużej mierze czynniki zewnętrznojęzykowe i wspierać się w znacznym stopniu danymi pozajęzykowymi” [1986, 44]. Dialektologia a geografia Wyraziste związki łączą dialektologię z geografiami, zwłaszcza z topografią i kartografią. Więzy z kartografią zaowocowały zwłaszcza rozwojem geografii lingwistycznej. Dzięki przejętym od kartografii technikom graficznym powstały „nowe sposoby inwentaryzowania, rejestrowania, przedstawiania i interpretacji danych językowych” [Handke 1986, 43]. Metody te ewoluowały, były rozwijane i udoskonalane. Już na gruncie dialektologii „nastąpiło także swoiste połączenie metod kartograficznych i statystycznych (jak w atlasach i niektórych monografiach gwarowych). Znamienna jest zresztą ewolucja, jaką przeszła geografia lingwistyczna. Na początku swego istnienia została „wprowadzona” do dialektologii jako koncepcja sprawdzająca za pomocą tworzywa gwarowego określoną teorię lingwistyczną (teoria falowa ilustrująca mechanizm szerzenia się zmian językowych). Następnie zapanowała w dialektologii jako technika, sposób, wreszcie metoda gromadzenia, analizy, opracowywania, przedstawiania i interpretacji materiału. Wreszcie „wypączkowała” z dialektologii jako koncepcja interpretacyjna i teoria arealna, mająca znacznie szersze zastosowanie w wielu innych kierunkach językoznawstwa (np. etnogeneza, pochodzenie i pokrewieństwo języków i inne) [jw.]. Dialektologia a historia Związki dialektologii z historią są dawne i wyraziste, zwłaszcza z historią kultury materialnej i duchowej, z historią osadnictwa i administracji, z dziejami religii. Przykładowo – historia osadnictwa jest niezwykle istotna przy określaniu granic gwarowych i pomocna w interpretacji zjawisk charakteryzujących określone zespoły gwarowe. Wiedza np. o osadnictwie z Mazowsza w widłach Wisły i Sanu, a więc w centrum Małopolski, pozwala wyjaśnić pochodzenie cech charakteryzujących gwarę lasowską i różnicujących ją od sąsiednich gwar małopolskich. Podobnie historia osadnictwa na Suwalszczyźnie rzuca światło na wiele zagadnień związanych z kształtowaniem się gwar suwalskich (mazurzących na zachodzie, gdzie docierały fale osadnicze głównie z Mazowsza i Mazur, i niemazurzących na wschodzie, gdzie dominowało pierwotnie osadnictwo białorusko-litewskie). Niezwykły w gwarach polskich akcent inicjalny panujący w gwarze podhalańskiej można objaśnić zachowaniem na peryferiach obszaru polskiego archaicznego akcentu przyniesionego przez osadników z innych stron Małopolski na Podhale w XIV wieku. Historia osadnictwa pozwala zatem na interpretację wielu zjawisk gwarowych, na wyjaśnienie ich genezy i często chronologii, które nie znalazłyby stosownego objaśnienia bez uwzględnienia danych historycznych. Dialektologia a socjologia i socjolingwistyka Istotne więzy, zwłaszcza w ostatnich latach, łączą dialektologię z socjologią. Wiąże się to z dostrzeżeniem potrzeby badania języka w jego aspekcie komunikacyjnym, a nie tylko koncentrowaniem się na zagadnieniach ściśle systemowych, a więc z nowymi teoriami w językoznawstwie [Handke 1986, 44]. Zwrócenie uwagi na czynniki socjalne w użyciu i rozwoju języka zaowocowało powstaniem socjolingwistyki (socjo + łac. socius "wspólny" + lingwistyka). Warto w tym miejscu przypomnieć, że stosowana jest także nazwa „socjologia języka”. Jeszcze niedawno oba terminy uznawano za synonimiczne, dziś jednak na ogół rozróżnia się socjologię języka ujmowanej jako dział socjologii od socjolingwistyki rozumianej jako dział językoznawstwa. Badania obu prowadzą się do opisu roli języka w społeczeństwie, ujmowania języka jako wyrazu świadomości społecznej, przedstawiania związków między faktami językowymi a zjawiskami społecznymi, zwłaszcza zaś do określenia relacji między zmianami językowymi a zmianami społecznymi, między wariantami (odmianami) języka a grupami społecznymi [EJP 323-324, Miodunka 1996, 60]. Obie są zatem

dyscyplinami z pogranicza socjologii i językoznawstwa, ale przy socjologii języka punkt ciężkości spoczywa na socjologii, a przy socjolingwistyce – na lingwistyce. Status socjolingwistyki nie do końca został jednak jasno określony. Jeszcze niedawno Władysław Lubaś stwierdzał, że „żywe są spory, czy socjolingwistyka jest dyscypliną samodzielną, czy subdyscypliną socjologii lub językoznawstwa, czy wreszcie tylko metodą (sposobem) opisu funkcjonowania języka [Lubaś 1996, 41]. Dodać należy, że istniały też próby ujmowania dialektologii jako subdyscypliny (części) socjolingwistyki [Zabrocki 1972; Kaniuka 1972], co spotkało się ze zdecydowanym sprzeciwem polskich dialektologów [zob. omówienie: Kamińska 1986, 47]. W zależności zatem, jak określimy status socjolingwistyki, jej relacje z dialektologią mogą się wyrażać w inny sposób. Jeżeli socjolingwistykę (i podobnie dialektologię) ujmujemy jako dział językoznawstwa, to wówczas, jak podkreśla Władysław Lubaś, mogą powstawać wątpliwości, co do ich oddzielenia, gdyż obie są podporządkowane lingwistyce, obie zajmują się zróżnicowaniem języka oraz korzystają z tej samej terminologii lingwistycznej [1996, 41]. Sam badacz opowiada się za rozumieniem socjolingwistyki jako metody badawczej [Lubaś 1979], co mogłoby według niego zapobiec przeciwstawianiu dialektologii i socjolingwistyki. Zastosowanie metod socjolingwistycznych w dialektologii jest pożądane i może dotyczyć – zdaniem Bogusława Dunaja – zwłaszcza dwóch nurtów badań: zróżnicowania pionowego (społecznego) środowisk wiejskich, w których należy uwzględnić takie czynniki, jak m.in. wiek, płeć, status społeczny, praca w mieście, oraz wariantowości uwarunkowanej sytuacyjnie [Dunaj 1986, 20]. W polskiej literaturze dialektologicznej istnieje już немало prac poświęconych wariantom językowym z pozycji socjolingwistycznych określających ich dystrybucję w poszczególnych jednostkach językowych i w tekstach za pomocą czynników zewnątrzjęzykowych (socjalnych i sytuacyjnych), takich jak: zawód, wiek, wykształcenie, mobilność, pochodzenie, miejsce i sytuacja oficjalna lub nieoficjalna. Inaczej widzi socjolingwistykę Bogusław Dunaj, który uważa ją za dyscyplinę „o wyraźnie ukształtowanym programie i metodach badawczych” [Dunaj 1986, 18]. Charakteryzując postępowanie badawcze przedstawicieli obu dziedzin, stwierdza, iż: „Dialektolog stara się wydobyć nazwę gwarową w opozycji do formy języka ogólnego, natomiast zadaniem socjolingwisty jest zarejestrowanie różnych wariantów tego samego systemu i próba ustalenia, jakie czynniki decydują o ich użyciu” [jw., 19]. Dialektologia i socjolingwistyka nie są jednak dziedzinami tożsamymi, choć bliski jest ich przedmiot badań – odmiany języka etnicznego; język zróżnicowany geograficznie i społecznie (dla dialektologii zainteresowania stratyfikacją terytorialną są pierwszoplanowe, a społeczną – poboczne, dla socjolingwistyki – odwrotnie). Różnica zatem między dialektologią i socjolingwistyką sprowadza się do tego, iż badania nad językiem w obu dziedzinach obejmują inne kategorie zjawisk: pierwsza zajmuje się odmianami terytorialnymi, czyli dialektami i gwarami (ale może też tu uwzględniać czynniki socjalne); druga – odmianami społecznymi, czyli socjolektami, żargonami, językami zawodowymi itp. Obie też mają wspólne korzenie, gdyż socjolingwistyka nawiązuje do tych kierunków badań, które w XX wieku zapoczątkowały historia języka i dialektologii, a następnie tzw. lingwistyka antropologiczna, zajmująca się opisem związków między kulturą a językiem w danym społeczeństwie, ukształtowana również w USA na początku XX wieku. Podstawę opisów socjolingwistycznych stanowią badania empiryczne. Z socjologii przejęła socjolingwistyka techniki badań terenowych, uwzględnianie w dużym stopniu danych ilościowych, zasadę weryfikacji stwierdzeń oraz założenie, że między zjawiskami istnieją zależności dające się ująć w układ zmiennych niezależnych i zależnych. Prowadzi to w konsekwencji do badania przez socjolingwistów takich społecznych uwarunkowań, jak: sytuacja użycia języka, status nadawcy i odbiorcy komunikatów językowych, relacje ich ról, które wpływają na sytuacje mówienia, itp. Współpraca przedstawicieli obu dziedzin nauki w badaniach nad różnorodnością języka, nad jego wariantowością, pozwala na pełniejszy, z punktu widzenia historii języka oraz jego uwarunkowań społecznych, obraz sposobu kształtowania mowy rodzimych użytkowników języka. Bez uwzględnienia czynników socjalnych, jak podkreśla Władysław Lubaś, „nie możemy powiedzieć, jakim językiem naprawdę mówimy” [Lubaś 1996, 46]. Dialektologia a językoznawstwo historyczne Związki dialektologii z językoznawstwem historycznym (gramatyką historyczną i historią języka) od dawna są ugruntowane. Wiadomo, że dialektologia jako nowa dyscyplina, która wyłoniła się pod koniec XIX wieku z ludoznawstwa, ukształtowała się w okresie dominacji metodologii językoznawstwa historyczno-porównawczego i od początku była traktowana jako dziedzina, która może dostarczyć historii języka wielu wartościowych danych. Ta jej dodatkowa – służebna rola wobec językoznawstwa historycznego była zwłaszcza dobrze widoczna w dydaktyce. Do dziś ten jej aspekt jest dostrzegany. Bogdan Walczak sporządził rejestr zagadnień, w jaki sposób materiał gwarowy może być wyzyskiwany w gramatyce historycznej i historii języka. Fakty gwarowe mogą zatem:

- dokumentować elementy językowe, które nie zostawiły śladu w dziejach języka ogólnego;
- ilustrować zjawiska i procesy językowe, które tylko pośrednio odzwierciedliły się w dawnych tekstach pisanych (np. akcent inicjalny);
- ilustrować zjawiska, procesy i fakty fonetyczne z przeszłości (np. samogłoski ścieśnione);
- dokumentować różne procesy językowe w szerszym niż w języku ogólnopolskim zakresie (np. regularne formy z przegłosem, typu śmiotana, lub bez tzw. fałszywego przegłosu, np. wieska);

- ilustrować w postaci żywego uzusu gwarowego zjawiska, procesy i fakty językowe, dziś już językowi ogólnopolskiemu nieznane, które jednak w jego zabytkach zostały poświadczane (np. końcówka -m w 1. os. Imn. czasu ter. i przeszłego);
 - poszerzać znany z języka ogólnego i udokumentowany w zabytkach językowych zakres wyrównań analogicznych (np. niesę – niesymy);
 - ilustrować niezrealizowane w języku ogólnym wersje określonych procesów językowych [Walczak 2001, 18-20]. Wyniki badań dialektologicznych można wyzyskiwać w językoznawstwie historycznym zarówno w płaszczyźnie naukowej, jak i w praktyce dydaktycznej. Nie ma na to wpływu, co badacz wyraźnie podkreśla, „teoretyczno-metodologiczne zaplecze dialektologii”;, a co więcej – wyniki uzyskane w nurcie badawczym wywodzącym się z tzw. szkoły warszawskiej mogą być dodatkowo, szerzej wyzyskane. Mogą one dodatkowo:
 - obrazować faktyczny przebieg zmian w systemie gramatycznym polszczyzny;
 - obrazować przebieg historycznych zmian fonetycznych, które nie polegały na samorzutnym rozwoju fonetycznym, lecz na substytucji głosek;
 - wprowadzać do językoznawstwa historycznego problematykę socjolingwistyczną [jw., 22].
- Literatura
- Boksański Z., A. Piotrowski, M. Ziółkowski, Socjologia języka, Warszawa 1977. Dubisz Stanisław, Wiedza o współczesnych gwarach w badaniach z zakresu historii języka, [w:] Gwary dziś 1. Metodologia badań, pod red. Jerzego Sierociuka, Poznań 2001, s. 7-15. Dunaj Bogusław, Dialektologia a socjolingwistyka [w:] „Acta Universitas Lodzensis”. Folia Linguistica 12, Łódź 1986, s. 15-23. Dunaj Bogusław, Przedmiot i kierunki badań dialektologicznych [w:] „Studia dialektologiczne” I, pod red. B. Dunaja, Kraków 1996. Falińska Barbara, Kowalska Anna, Ile etnografii w atlasie leksykalnym, [w:] Gwary dziś. 4. Konteksty dialektologii, pod red. J. Sierociuka, Poznań 2007, s. 203-212. Furdal Antoni, 1980, Zakres badań geografii lingwistycznej, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 1980, XVIII, s. 73-80. Handke Kwiryna, 1986, Dialektologia i inne nauki, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica” 12, s. 37-46. Kamińska Maria, Powiązania dialektologii z socjolingwistyką, [w:] „Acta Universitas Lodzensis”. Folia Linguistica 12, Łódź 1986, s. 47-53. Kaniuka W., 1972, Tendencje rozwojowe współczesnej lingwistyki, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” XXX, s. 1-10. Kleszcz Krzysztof, Unifikacja języka mieszkańców wsi okolic Brzegu na Śląsku Opolskim: studium socjolingwistyczne, Opole 2001. Kurek Halina, Metodologia socjolingwistycznego badania fonetyki języka mówionego środowisk wiejskich (na przykładzie kilku wsi Beskidu Niskiego), Kraków 1990. Kurkowska Halina, Próba charakterystyki socjolingwistycznej współczesnego języka polskiego [w:] Współczesna polszczyzna. Wybór zagadnień, Warszawa 1981. Lubaś Władysław, 1979, Socjolingwistyka jako metoda badawcza, „Socjolingwistyka”, z. 2, s. 11-27. Lubaś Władysław, Diachronia i synchronia w uniwersyteckim nauczaniu dialektologii, „Poradnik Językowy” 1976, z. 6, s. 282-288. Lubaś Władysław, Dialektologia miejska. Przedmiot. Zakres. Metody, „Język Polski, 1983, z. 4-5, s. 268-284. Lubaś Władysław, Społeczne uwarunkowania współczesnej polszczyzny, Kraków 1979. Lubaś Władysław, Teoretycznie i praktycznie o relacjach między dialektologią a socjolingwistyką, [w:] „Studia dialektologiczne” I, pod red. Bogusława Dunaja i Jerzego Reichana, Kraków 1996, s. 41-46. Miodunka Władysław, 1996, Język Polonii i Polaków w świecie a dialektologia polska. Dialektologia a socjolingwistyka, [w:] „Studia dialektologiczne” I, pod red. Bogusława Dunaja i Jerzego Reichana, Kraków 1996, s. 55-61. Topolińska Zuzanna, Miejsce dialektologii wśród innych dyscyplin slawistycznych, „Z polskich studiów slawistycznych”. Językoznawstwo, Warszawa 1992, s. 249-254. Walczak Bogdan, 2001, Dialektologia a językoznawstwo historyczne, [w:] Gwary dziś 1. Metodologia badań, pod red. Jerzego Sierociuka, Poznań, s. 17-23. Zabrocki Ludwik, 1972, Z teorii współczesnej socjolingwistyki, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” XXX, s. 1-10. Zaręba Alfred, O potrzebie studiów pomocniczych dla dialektologii, „Język Polski” XXXV, s. 51-59.